

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

**ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ»**

05 травня 2026 р.

Київ 2026

УДК 94(477)(063)

Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.
(м. Київ, 05 травня 2026 р.) / Під заг. ред. Т. В. Марени. – Київ: МДУ, 2026. – 171 с.

Редакційна колегія:

Голова – **Т. В. Марена**, в.о. ректора Маріупольського державного університету

Члени редколегії: – **О. П. Реснт**, член-кореспондент НАН України, д.і.н., професор, заступник директора Інституту історії України НАН України.
– **Ю. В. Константинова**, к.і.н., доцент, декан історичного факультету.
– **С. В. Новікова**, к.і.н., доцент, заступник декана історичного факультету
– **В. М. Романцов**, д.і.н., професор (відповідальний редактор)
– **С. С. Арабаджи**, к.і.н., доцент
– **В. С. Волоніць**, к.і.н., доцент
– **В. О. Забавін**, к.і.н., доцент
– **В. М. Коробка**, к.і.н., доцент
– **Н. І. Романцова**, д.і.н., доцент
– **Н.Ф. Шипік**, к.і.н., доцент

У збірнику представлено наукові матеріали, що включені до програми Всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна у світовому історичному просторі». В ньому висвітлюються різні аспекти української історії як складової всесвітньої історії, історичного краєзнавства, історичної регіоналістики, культури, актуальні проблеми міжнародних відносин, методики викладання історії в школі.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, магістрантів і всіх тих, хто цікавиться питаннями історії, культури, зовнішньої політики України, історичного краєзнавства, а також міжнародними відносинами нашого часу.

The collection of scientific papers presents the scientific articles included in the proceedings of the All-Ukrainian research conference «Ukraine in world historical space». It highlights various aspects of the history of Ukraine as a part of the global history, historical regional studies, historical regionalism, culture, as well as acute problems of international relations and foreign policy of Ukraine, methods of teaching history in school.

For researchers, lecturers, postgraduate students, undergraduate and master's students, and all those interested in the history, culture, and foreign policy of Ukraine, historical regional studies, as well as contemporary international relations.

2. Мимоход Р. А. Культуры и культурогенез на востоке посткатакомбного мира: дис. ... д-ра ист. наук: 5.6.3 / Ин-т археологии РАН. М., 2022. 1106 с.
3. Литвиненко Р. О. Пізній етап дніпро-донської бабинської культури. *Донецький археологічний збірник*. № 20. Вінниця: Дон НУ, 2016. С. 7-43.
4. Литвиненко Р. А. Территориально-хронологическое соотношение культур многоваликовой керамики и доно-волжской абашевской. *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы*: Материалы конференции (Саратов, 21-25 августа 1995 г.). СПб., 1995. С. 80-83.
5. Литвиненко Р. О. Бабинсько-криволуцьке порубіжжя. *Донецький археологічний збірник*. № 16. Донецьк: Дон НУ, 2012. С. 47-76.
6. Литвиненко Р. А. Картографический метод в изучении хронологии днепро-донской бабинской культуры. *Прочнее меди*. Сборник статей к 80-летию В. А. Дергачева. Кишинэу: Stratum Plus, 2023. С. 505-518.
7. Литвиненко Р. Територіально-хронологічна динаміка дніпро-прутської бабинської культури. *Археологічні студії: здобутки та перспективи 2024*. Програма конференції НАУКМА (Київ, 7 лютого 2024 р.). С. 5-6.
8. Тощев Г. Н. Погребения КМК с вытянутыми костяками в Крыму. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Т. IV. Запорожье, 1993. С. 157-161.
9. Литвиненко Р. О. Інгульська посткатакомбна спадщина Криму і Нижньої Наддніпрянщини. *Археологический альманах*. № 25. Донецк, 2011. С. 28-45.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ АРХЕОЛОГІЧНИМ МЕТОДОМ

Нікольченко Ю.М.

У доповіді аналізуються результати археологічного дослідження поля Берестецької битви 1651 р. під керівництвом доктора історичних наук І. К. Свешнікова.

Необхідність вивчення археологічними методами пам'яток доби Пізнього Середньовіччя в Україні була теоретично обґрунтована у 70-х рр. минулого століття. До об'єктів археологічного вивчення належать місця подій Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., а також розташування січей і паланок, зимівників, козацьких цвинтарів і поховань.

Фактично початок цій роботі в Україні був покладений у 1970 р. фундаментальними розкопками місця Берестецької битви 1651 р. поблизу сіл Пляшева і Острів на Рівненщині археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі: РОКМ). Ініціаторами дослідження виступили відомий український археолог, історик і музеєзнавець, доктор історичних наук Ігор Кирилович Свешніков (1915–1995) та директор музею Василь Якович Сидоренко (1914–1994). З 1970 по 1994 рр. експедицію очолював І.К. Свешніков [2].

У 1996 і 1998 рр. пошуки козацьких переправ у заплаві Пляшівки були проведені експедицією Державного (з 2008 р. – Національного) історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» під керівництвом С.В. Ревуцького. З 2003 р. з ініціативи дирекції заповідника було відновлено дослідження поля битви експедицією Рівненської філії Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом доктора історичних наук, професора Б.А. Прищепи (1957–2025).

У 1970 р. І. К. Свешніков розпочав роботу експедиції із поглибленої розвідки усієї території, на якій відбувалися події червня-липня 1651 р. Польові розвідки поєднувались із вивченням опублікованих і архівних джерел, народних переказів і легенд. Розвідувальні роботи проходили паралельно із стаціонарними розкопками пам'ятки. Писемні джерела, спогади учасників подій, дослідження істориків доповнювались знахідками експедиції.. Зіставлення, проведені І.К. Свешніковим та його послідовниками, картографування знахідок дозволили з'ясувати багато проблемних питань, пов'язаних з трактуванням епізодів битви, тактичних ходів головнокомандуючих тощо.

Під час розкопок місця козацької переправи у 1971–1994 р. було досліджено понад 2,5 га. суцільної площі, на якій виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5 тисяч оригінальних козацьких і селянських речей, конкретно датованих днем загибелі козацько-селянського табору – 10 липня 1651 р. Були встановлені шляхи відступу козацько-селянських військ з оточеного табору. Антропологічний матеріал, здобутий на переправі, слугував основою для науково обґрунтованих скульптурних реконструкцій портретів окремих учасників битви.

Результати розкопок дозволили взяти під сумнів твердження польських вчених щодо нищівної поразки козацько-селянської армії під Берестечком. Виявлення на дослідженій площі, що дорівнює більше, ніж половині основної козацької переправи, останків всього 91 загиблого переконливо свідчить про те, що втрати козацьких військ не були катастрофічними. На думку І. К. Свешнікова, основні українські сили вийшли з оточеного табору, втративши від 4-х до 8-и тисяч вояків.

Завдяки археологічному матеріалу, співставленому з письмовими джерелами і планом битви XVII ст., І. К. Свешнікову вдалося відтворити порядок розміщення козацьких військ на місці битви і тактику, застосовану Богданом Хмельницьким під Берестечком. Опинившись зі своєю армією на рівнині без ярів та значних підвищень, гетьман обрав тактику бою в укріплених таборах. У центрі козацько-селянських військ був побудований основний великий табір, захищений з лівого боку меншим табором, а з правого боку – проти лівого крила королівської армії – ще двома таборами. Центральний і лівий табори Богдан Хмельницький закрив лінією висунутих на передній край козацьких полків і артилерією, а за таборами залишив у резерві частину війська. Лівий фланг козацьких військ забезпечувала татарська кіннота, а на правий гетьман вивів свою кавалерію.

Слід підкреслити, що така дислокація і тактика дали позитивні результати: шляхетським військам не вдалося перемогти козаків і якби не втеча татар, яка оголила лівий фланг козацьких військ, битва під Берестечком закінчилась би перемогою української армії. Після втечі татар і захоплення ними у полон Богдана Хмельницького козаки перейшли у повному бойовому порядку до лівого берега Пляшівки, де побудували новий укріплений табір і три переправи через річку і болото. Протягом десяти днів шляхта не мала змоги здобути цей табір, і лише трагічна випадковість призвела до поразки козацько-селянського війська.

У процесі археологічного дослідження переправи були отримані унікальні відомості щодо озброєння козаків і селян. Вони дозволяють стверджувати, що в середині XVII ст. усі козаки були озброєні шаблями різних типів, поширених в Європі: польсько-угорського, польського гусарського. З іншої холодної зброї у козаків під Берестечком були келепи, з металюї – лук і стріли та списи. Різноманітною була і ручна вогнепальна зброя. Вона представлена у матеріалах розкопок мушкетами, аркебузами, карабінами та бандолетами польської, голландської, французької та московської роботи. Селяни були переважно озброєні бойовими косами і сокирами.

Окремий комплекс з розкопок склав досі ретельно не описаний у джерелах та спеціальній літературі матеріал, що ілюструє наявність у козаків обладнання, необхідного для ефективного використання вогнепальної зброї. На козацькій переправі знайдено свинцеві кулі, їх заготівки, зливки свинцю, кулелійки для відливання куль різного калібру, а також порохівниці, натруски, ладівниці. Слід зазначити, що у знайдених порохівницях, натрусках та ладівницях були виявлені рештки гранульованого пороху досить високої якості.

Вагому частку знахідок біля козацької переправи становили вироби зі шкіри та дерева: чоботи, пояси, сумки, піхви для шабелі і ножів, кисети, сідла, вуздечки, чепраки, попруги, зброя і побутові речі з дерев'яними деталями. Збережені у торфі завдяки його консервуючим властивостям на місці козацько-селянської переправи через Пляшівку і болото, ці речі у

майбутньому були приречені на загибель, опинившись на поверхні, незважаючи на їхнє зберігання у запаяних пластикових пакетах. А у польові сезони 1970–1971 рр. серед великої кількості знайдених речей вагому частку складали саме предмети зі шкіри і дерева. Великий інтерес під час цих польових сезонів представляли знайдені близько 20 екземплярів шкіряних чобіт.

Наприкінці 1971 р. І. К. Свешніковим та керівництвом РОКМ розпочався інтенсивний пошук методики консервації і реставрації цих виробів. Перший позитивний результат був отриманий у 1972 р., коли 19–23 квітня в Одесі проходила XV наукова конференція Інституту археології АН УРСР, у якій, окрім археологів України, брали участь науковці республік СРСР та Болгарії. На конференції була представлена доповідь білоруських вчених Ю. В. Віхрова і С. Ю. Казанської «Збереження дерев'яних виробів з археологічних розкопок». У доповіді були оприлюднені результати роботи Проблемної лабораторії модифікації деревини Білоруського технологічного інституту щодо консервації мокрих дерев'яних виробів з археологічних розкопок. Лабораторія розробила методику надійної консервації житлових і господарських конструкцій та виробів із дерева, застосовану археологами на практиці під час розкопок літописних міст X–XIII ст.: Новгород, Берестя, Давид-Городок та інших. Вона ґрунтувалась на технології просочування вологої деревини фенол-спиртами, які у процесі загустіння витісняють вологу і зберігають зовнішній вигляд предметів. Аналогічний метод можна було застосувати для об'ємних знахідок з поля Берестецької битви.

Співробітники лабораторії рекомендували консервувати дрібні речі, проварюючи їх у розчині цукру, що було досить зручно у польових умовах. Цей метод дозволив на початковому етапі ефективно консервувати дерев'яні предмети з козацької переправи.

Восени 1972 р. керівництво РОКМ звернулось до директора Ермітажу академіка Б. Д. Піотровського з проханням надати допомогу у консервації і реставрації виробів зі шкіри. На той час у СРСР тільки реставратори Ермітажу ефективно працювали з «археологічною шкірою». Серед зразків, представлених у Ермітаж для реставрації, були три чоботи і кілька дрібних шкіряних речей. У 1973 р. реставратор вищої категорії Ермітажу Д. І. Марковський вперше в СРСР здійснив на практиці реставрацію трьох оригінальних чобіт українських козаків середини XVII ст., які були знайдені під час археологічного дослідження переправи на полі Берестецької битви, досі відомі лише з іконографії.

Серед пам'яток матеріальної культури інших країн Європи XVII ст. чоботи представлені лише поодинокими екземплярами у музеях Німеччини, Франції і Польщі. Проте на дослідженій території козацької переправи вони належать до найчисленніших знахідок. З розкопок 1971–1994 рр. загальна кількість козацьких чобіт становить 367 цілих і фрагментованих матеріалів, близько половини з яких піддаються реставрації і реконструкції.

Проте методи консервації і реставрації виробів із дерева і шкіри, запропоновані на той час фахівцями, мали істотні недоліки. Використання фенолспиртів було розраховане на проведення консервації археологічного дерева у великих об'ємах з використанням промислових технологій і трудомістких процесів. А проварювання у цукрі дерев'яних предметів дещо змінювало їх початковий вигляд. Щодо методу реставрації виробів із шкіри, то він хоча і визнавався на той час прогресивним, але був досить складним, затратним і не завжди ефективним.

Ці обставини, а також необхідність термінової консервації оригінальних і здебільшого унікальних речей спонукали І. К. Свешнікова особисто вирішувати цю проблему. За короткий час він розробив власну методику консервації та реставрації виробів із дерева та шкіри. Вона була настільки універсальною, ефективною і доступною, що дозволяла вже після завершення чергового польового сезону оперативно проводити реставраційні роботи на високому науковому і професійному рівні. Вироби, реставровані ученим, практично не втрачали початкового вигляду і зберігали необхідний фізичний стан. До цього слід додати, що І. К. Свешніков за особистою методикою здійснював реставрацію виробів з різних металів: предмети озброєння і господарські вироби, монети, прикраси тощо.

Усі реставровані речі з поля Берестецької битви становлять колекцію датованих, оригінальних і унікальних речей, що належали різним соціальним групам і відображають матеріальну культуру населення України середини XVII ст. Це, в свою чергу, дозволяє більш достовірно відтворити реалії того часу. Нечисленні описи козаків у записках іноземців XVII ст. є короткими, недостатніми, а іноді фантастичними. А висновки Д.І. Яворницького, що ґрунтуються на переказах, належать, переважно до XVIII ст. і не завжди відповідають спостереженням, зробленим під час розкопок поля Берестецької битви.

Реставровані І.К. Свешніковим речі побуту, озброєння і обладнання українських козаків і селян утворили основу експозиції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» в с. Плешева на Рівненщині та тематичної експозиції РОКМ. Під час археологічного дослідження поля Берестецької битви у 1996–2008 рр. була також зібрана унікальна колекція козацьких та селянських речей військового та побутового призначення. Результативність означених робіт, ствердила перспективність подальшого вивчення пам'ятки методами археології [7, с. 25].

Література

1. Прищепя Б.А. Нові дослідження поля Берестецької битви // Берестецька битва в історії України: [Збірник тез наукової конференції 24-25 червня 2006 року м. Рівне] – Рівне, 2006. – С. 21-31.
2. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. 304с.